

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.2.15>

Крохмаль Олександр Миколайович
аспірант кафедри філософії, соціології та
менеджменту соціокультурної діяльності
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

ГУМАНІЗМ ТА СВОБОДА У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ

Актуальність теми. Філософське осмислення проявів свободи та гуманізму у сучасній українській ментальності передбачає глибоке дослідження духовності українського народу, національного світогляду, національних культурних цінностей. Необхідність дослідження свободи та гуманізму як характерних рис української духовності визначається також зростанням інтересу до проявів ментальності українського народу в кризових, екстремальних суспільних умовах. Саме у контексті сучасних процесів важливо досліджувати, як свобода та гуманізм функціонують у колективному уявленні, наскільки вони є внутрішніми орієнтирами поведінки, компонентами національної самоідентифікації. **Метою статті** є аналіз сутнісних характеристик та особливостей прояву гуманізму та свободи у сучасній національній ментальності. **Методи дослідження** – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналізу), а також аксіологічний та структурно-функціональний підходи. **Результати дослідження.** Виявлення суттєвих характеристик ментальності як філософського поняття дозволило визначити її як соціокультурний феномен, найважливішу складову ментальності – ціннісно-культурну, яка надає якісну визначеність. Зазначено, що одними з ключових рис української ментальності є гуманізм і прагнення до свободи – цінності, які стали не лише частиною національного характеру, а й основою суспільного розвитку. Поєднання гуманізму та свободи створює особливий тип національного світогляду. Це простежується не лише в історичному досвіді, а й у щоденному житті – у ставленні до ближнього, у традиціях гостинності, у волонтерському русі та самоорганізації під час кризових ситуацій. Під час подій, які здійснюються в країні з 2014 року, гуманістичні й свободолобні риси української ментальності проявляються з новою силою. Зроблено висновок, що гуманізм і свобода є ментальними рисами українського народу, які визначають його національну самоідентифікацію, культурну ідентичність та стратегії соціальної поведінки в сучасному суспільстві.

Ключові слова: ментальність, українська ментальність, національна самоідентифікація, свобода, гуманізм, цінності, культура, соціум.

Вступ. Філософське осмислення проявів свободи та гуманізму у сучасній українській ментальності передбачає глибоке дослідження духовності українського народу, національного світогляду, національних культурних цінностей. Свобода й гуманізм як ціннісні категорії виступають не лише як філософські конструкти, а як фундаментальні елементи колективної та індивідуальної свідомості, що визначають характер суспільних відносин, правових норм, ціннісних орієнтирів. Необхідність дослідження свободи та гуманізму як характерних рис української духовності визначається також зростанням інтересу до проявів ментальності українського народу в кризових, екстремальних суспільних умовах. Саме у контексті сучасних процесів важливо досліджувати, як свобода та гуманізм функціонують у колективному уявленні, наскільки вони є внутрішніми орієнтирами поведінки, компонентами національної самоідентифікації.

Крім того, виявлення змістовних культуротворчих параметрів в українській ментальності та її проявів в умовах сучасного українського суспільства дає змогу дослідження культурної самосвідомості, національної ідентичності. У сучасному багатокультурному середовищі, де глобалізаційні процеси створюють численні точки перетину між різними ціннісними системами,

спостерігається не лише збагачення, але й конфлікт ідентичностей. Це веде до посилення між-культурної напруги, відчуження, втрати відчуття безпеки. Гуманізм у таких умовах виступає як універсальний принцип, який може об'єднувати людей на основі загальнолюдських цінностей, незалежно від їхніх національних, релігійних чи культурних відмінностей. Аналіз того, наскільки глибоко цінності гуманізму інтегровані в українську ментальність, дозволяє виявити потенціал толерантності, мирного співіснування.

В сучасному науковому дискурсі свобода розглядається однією з універсальних характеристик буття українського народу, проявом вільного вибору світогляду, соціального устрою, здатності долати залежність від зовнішніх сил соціального і природного характеру, самостійно робити вибір дій та відповідати за їх наслідки. Тому дослідження свободи та гуманізму у сучасній українській ментальності, особливостей її прояву в сучасних умовах, історичних витоків та буттєвих основ, може бути евристичним інструментом для розробки програм консолідації українського суспільства.

Серед вітчизняних вчених дослідження української ментальності, її змістовних характеристик та проявів представлено в роботах М. Поповича, С. Кримського, О. Донченко, О. Лісеєнко, М. Мищенко та ін. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) відомі українські дослідники М. Попович, С. Кримський, Н. Вяткіна та ін. розглядають методологічні та гносеологічні проблеми теорії ментальності й деякі аспекти теорії української національної ментальності [6]. Дуже важливим для розуміння ментальності є дослідження цього феномену М. Поповичем у пізнавальному, спонукальному та експресивному вимірі. М. Попович зазначає, що національна ментальність, внутрішній світ людини «навіть чи може бути втиснуте в якісь параметри» [7]. Він вважає, що «внутрішньому, психічному житті людини притаманна висока міра стихії не-впорядкованості». Проте ментальні стани внутрішнього світу можуть бути концептуалізовані і емпірично досліджені. Ментальні прояви можуть мати стани, які мають зовнішній вигляд і можуть фіксуватись та ідентифікуватись у вигляді різних соціальних показників та мати «ментальний інструментарій» – мову, звичаї, мистецтво, мораль, цінності тощо.

Для експлікації поняття ментальності та її розгляду у аксіологічному вимірі є праці О. Лісеєнко. Вона зазначає, що поняття «національна ментальність» відображає ціннісно-духовний стан народу, яке формується в результаті історично тривалого і досить стійкого впливу різних чинників і обставин (геополітичних, суспільних, природно-географічних, культурних, етнічних, соціально-економічних, релігійних) [5].

Дослідження феномену свободи та її проявів в сучасному українському суспільстві представлено у роботі З. Атаманюк «Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства» (2020) [1]. На думку З. Атаманюк, утвердження цінності особистої духовної свободи «сприяє перетворюючому, креативному способу активності, що змінює не тільки суб'єкта, але навколишній світ суспільства і природи в напрямку значимої мети» [1, 278]. І актуальною в даний час, як вважає З. М. Атаманюк, стає не ідея досягнення свободи, а переживання її і вміння користуватися нею.

Серед сучасних вітчизняних дослідників проблем гуманізму слід зазначити Є. Борінштейна, Н. Хамітова, С. Чеботарьова, інш. В роботі Н. Хамітова «Війна в Україні і новий гуманізм: Давид проти Голіафа. Метаантропологія історії ХХІ століття» (2023) представлено глибокий філософсько-антропологічний аналіз гуманізму в умовах сучасних конфліктів та його значення для майбутнього людства [9].

Мета статті – аналіз сутнісних характеристик та особливостей прояву гуманізму та свободи у сучасній національній ментальності.

Найголовнішими завданнями виступають: визначення сутнісних характеристик ментальності як філософського поняття; аналіз цінностей свободи та гуманізму у структурі української ментальності; виявлення проявів гуманізму та свободи у сучасній українській ментальності.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою, характеризується застосуванням методів індукції, дедукції, аналізу, а також використанням аксіологічного та структурно-функціонального підходів.

Результати дослідження. У сучасному філософському дискурсі поняття ментальності посідає особливе місце як категорія, що дозволяє осмислювати особливості світосприйняття народу, їх систему цінностей, переконань та традицій. В сучасній філософській літературі поняття ментальності має різну інтерпретацію, яка відображає його різні аспекти: «бачення світу», «світосприйняття», «дух народу», «колективна свідомість», «спосіб мислення», «умонастрій» та ін. Феномен ментальності відображає певну єдність способу мислення, культурних особливостей нації.

Визначення ментальності у філософській науці проходить складну еволюцію – від філософсько-історичних спроб описати специфіку національного духу до міждисциплінарного аналізу колективної свідомості в її соціокультурній динаміці. У класичній філософській традиції елементи концепції ментальності можна знайти у Гегеля, який через поняття «духу народу» (Volksgeist) намагався пояснити історичну своєрідність культур, у Карла Юнга – в ідеї колективного несвідомого, у Гуссерля – у феноменологічному розумінні свідомості як структури, що формує дійсність. Проте як окрема категорія ментальність починає набувати наукового статусу лише в другій половині ХХ століття, коли розвиваються соціальна філософія, історична антропологія, постструктуралізм.

Постмодерністські та постструктуралістські підходи, зокрема у працях Мішеля Фуко, Жака Дерріди, Жилья Дельоза, зміщують акценти з інваріантної структури ментальності на її дискурсивну природу. М. Фуко, зокрема, розглядає ментальність через призму «епістем» – історичних типів знання, які визначають межі мислимого в певну епоху [8]. У такий спосіб ментальність стає не інваріантним фоном мислення, а його конструктивним результатом. Подібний підхід дозволяє філософськи осмислити історичні трансформації культури, виявити зміну парадигм, злам традиційних наративів та появу нових форм ідентичності.

Однак з позиції філософської герменевтики, представники якої (Ганс-Георг Гадамер, Пауль Ріккорт) наголошують на діалогічній природі розуміння, ментальність не зводиться до мовних структур. Вона пов'язана з горизонтом очікувань, історичним досвідом і передрозумінням, що визначають смислове поле інтерпретації світу. Ментальність тут розуміється як «налаштованість» людського буття, що передуює будь-якому свідомому актові мислення. У цьому контексті філософське осмислення ментальності тяжіє до онтологічного виміру – як спосіб буття у світі, у якому людина вкорінена завдяки мові, культурі, пам'яті та досвіду. Таким чином, зміни ментальності – це не просто зміни в ідеях чи уявленнях, а глибші трансформації самої структури світовідчуття.

Найчастіше ментальність розглядається як глибинний пласт свідомості, що визначає способи бачення світу, мислення, відчуття, інтерпретації дійсності, а також оцінки й реакції на події. Т. Гетало розглядає ментальність як «соціокультурну цілісність, найзначущим компонентом якої є спосіб мислення», крім того, «ментальність містить соціальний досвід, інтереси, що належать до певного стану культурного розвитку» [2, 7]. Р. Додонов вважає, що ментальність – це «специфічний стиль світосприйняття, який відображає тривалий процес сумісного існування людей в схожих природньо-географічних і соціокультурних умовах» [3, 6].

Варто зазначити, що сучасне філософське визначення ментальності балансує між кількома рівнями: як структурного, коли ментальність визначається як система уявлень, цінностей, норм, архетипів, моделей поведінки, так і динамічного, який розглядає ментальність як процес, що постійно змінюється під впливом суспільних подій, соціальних практик та комунікативних взаємодій. Тому ментальність – це концепт, який дозволяє інтегрувати різні аспекти національного буття: свідоме й несвідоме, індивідуальне й колективне, тілесне й символічне. Особливу увагу в сучасному філософському аналізі ментальності вчені приділяють питанню її формування та розвитку. З одного боку, ментальність є інерційною системою – вона передається через традицію, виховання, культурні коди, мову, освіту, ритуали, що забезпечують її відносну стабільність. З іншого – вона водночас вразлива до трансформацій у результаті історичних потрясінь, соціальних змін.

У цьому контексті важливо також розуміти, що ментальність це соціокультурний феномен, і найважливіша складова ментальності – це ціннісно-культурна складова, яка надає якісну визначеність. Ментальна ціннісна складова визначає, що є добром, злом, справедливістю, гідністю, свободою, ідентичністю. Через це вона є не лише когнітивною, ціннісною структурою, але й глибоко моральною, навіть екзистенційною. Її аналіз – це спроба дослідити внутрішній світ людини, а отже – наблизитися до розуміння сенсу її буття.

Одними з ключових рис української ментальності є гуманізм і прагнення до свободи – цінності, які стали не лише частиною національного характеру, а й основою суспільного розвитку.

Свобода відчувається індивідом, перш за все, як особисте почуття, тому у кожної особистості цінність свободи має різний сенс. Від внутрішньої свободи особистості, яка визначається власною свідомістю та рівнем розвитку культури, залежать її діяльність, поведінка, самовизначення та наявність можливості вибору. Як зазначає З. М. Атаманюк, свобода – «це здатність робити вільний вибір та діяти за власною волею, і це насамперед залежить від внутрішнього духовного світу людини» [1, 72].

Свобода, у свою чергу, не лише передбачає відсутність зовнішніх обмежень, а й включає в себе внутрішній вимір – здатність до свідомого вибору, моральної автономії та особистісного розвитку. Вона нерозривно пов'язана з гуманізмом, оскільки лише в умовах визнання гідності особи як вищої цінності можлива справжня свобода, яка не зводиться до анархії чи свавілля. У зв'язку з цим дослідження ментальних установок щодо свободи дозволяє краще зрозуміти механізми самореалізації особистості, межі допустимого в суспільстві, рівень толерантності та готовність громадян до конструктивної взаємодії.

Свобода як соціально-філософський феномен означає не лише свободу вибору, але й можливість індивіда діяти на різних рівнях суспільної системи. О. Дзьобань виділяє 4 рівні свободи:

- «свобода від» – як вивільнення від чогось, подолання кордонів необхідності;
- «свобода як пізнана необхідність» – пізнання законів і пристосування до них або пристосування їх під себе;
- «свобода як вибір і відповідальність за нього» (екзистенційне розуміння);
- «свобода як творчість» – тут задіяні усі попередні рівні, має місце повне подолання відчуження [4].

Використовуючи цю класифікацію можемо зазначити, що для української ментальності більше проявляється прагнення до «свободи від», від національного, соціального та ін. тиску, що детерміновано впливом історико-суспільних факторів, ніж до «свобода для» – творчості, ефективного державотворення та ін.

Поєднання гуманізму та свободи створює особливий тип національного світогляду. Українці схильні до співчуття, готовності допомагати іншим, водночас не терплять тиску та приниження. Це простежується не лише в історичному досвіді, а й у щоденному житті – у ставленні до ближнього, у традиціях гостинності, у волонтерському русі та самоорганізації під час кризових ситуацій. Під час подій, які здійснюються в країні з 2014 року, гуманістичні й свободолюбні риси української ментальності проявляються з новою силою. Особливо яскраво це стало помітно після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 році. Українське суспільство продемонструвало неймовірну здатність до згуртування, самопожертви, захисту людської гідності та основоположних прав. Волонтерський рух став прикладом практичного втілення гуманістичних цінностей – турботи про поранених, підтримки внутрішньо переміщених осіб, допомоги тим, хто постраждав від бойових дій. У той же час, боротьба українців за територіальну цілісність і демократичні цінності – це боротьба за свободу в її глибшому значенні: як прагнення до життя у вільній, незалежній країні.

Висновки. Дослідження свободи та гуманізму в ментальності сучасної людини є не лише теоретично значущим, а й практично необхідним у контексті глибоких соціокультурних змін, що відбуваються у світі. Свобода та гуманізм – це не тільки наукові поняття, а системоутворюючі

цінності, що визначають спосіб мислення, моделі поведінки та перспективи розвитку особистості й суспільства загалом. Дослідження свободи та гуманізму в ментальності сприяє розумінню глибинних соціокультурних процесів в соціумі. Без усвідомлення цих основ неможливо побудувати стабільне, справедливе та інклюзивне суспільство, здатне не лише реагувати на виклики часу, а й пропонувати нові моделі розвитку, засновані на повазі до людини.

Таким чином, гуманізм і свобода є ментальними рисами українського народу, які визначають його національну самоідентифікацію, культурну ідентичність та стратегії соціальної поведінки в сучасному соціумі. В умовах сучасних викликів українці не втрачають своєї людяності та прагнення до волі, а навпаки – утверджують ці ідеали як основи свого національного буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаманюк З. М. Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства : монографія / З. М. Атаманюк. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 315 с.
2. Гетало Т.Є. Онтологія ментальності: філософсько-культурологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 „Філософська антропологія та філософія культури” / Т.Є. Гетало. Х., 1999. 19 с.
3. Додонов Р.О. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності: автореф. дис. докт. філос. наук: 09.00.03 / Р.О. Додонов; Ін-т філос. НАН України. К., 1999. 36 с.
4. Дзьобань, О. П. До питання про сутність суспільного ідеалу. *Гілея*. 2016. №8. С. 155–160.
5. Лісеєнко О. В. Аксиологічні засади дослідження національної ментальності. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2019. № 4. С. 76–82.
6. Проблеми теорії ментальності: монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.
7. Попович М. В. Теорія ментальності / Проблеми теорії ментальності: монографія. Київ: Наукова думка, 2006. С. 3–30.
8. Фуко М. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ : Основи, 2003. 326 с.
9. Хамітов Н.В. Війна в Україні та новий гуманізм: Давид проти Голіафа. *Метаантропологія історії XXI століття*. Київ: Софія : Кібея, 2023. 124 с.

REFERENCES

1. Atamanyuk Z. M. (2020). *Svoboda yak faktor sotsiokul'turnykh transformatsiy suchasnoho ukrayins'koho suspil'stva* [Freedom as a factor of socio-cultural transformations of modern Ukrainian society]. Odesa: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», 2020 [in Ukrainian]
2. Hetalo, T. Ye. (1999). *Ontolohiia mentalnosti: filosofsko-kulturolohichnyi analiz* [Ontology mentality, philosophical and cultural analysis]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk: spets. 09.00.04 .Kh., Khark. derzh. un-t., S.19 [in Ukrainian]
3. Dodonov, R. O. (1999). *Sotsialno-filosofskyi analiz protsesu formuvannia ta funktsionuvannia etnomentalnosti* [Social and philosophical analysis of the formation and operation ethnomentality]. Avtoref. dys. dokt. filos. nauk: 09.00.03; In-t filos. NAN Ukrainy, S.36 [in Ukrainian]
4. Dz'oban', O. P. (2016). *Do pytannya pro sutnist' suspil'noho idealu*. [On the question of the essence of the social ideal]. *Hileya*, 8, S. 155–160 [in Ukrainian]
5. Liseyenko O. V. (2019). *Aksiolohichni zasady doslidzhennya natsional'noyi mental'nosti*. [Axiological principles of research into national mentality]. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*, 4, S. 76-82 [in Ukrainian]
6. *Problemy Teoriyi mental'nosti* (2006) [Problems of the theory of mentality]. Kyiv: Naukova dumka. S. 403 [in Ukrainian]
7. Popovych M. V. (2006) *Teoriya mental'nosti*. [Theory of mentality]. *Problemy Teoriyi mental'nosti*. Kyiv: Naukova dumka. S. 3–30 [in Ukrainian]
- 8.
9. Khamitov N.V. (2023) *Viyna v Ukrayini ta novyy humanizm: Davyd proty Holiafa. Metaantropolohiya istoriyi*. [War in Ukraine and New Humanism: David against Goliath. Metaanthropology of History of the 21st Century]. KHKHI stolittya. Kyiv: Sofiya : Kibeya, S.124 [in Ukrainian]

Krokhmal Oleksandr Mykolaiovych

Graduate student at the Department of Philosophy,
Sociology and Management of socio-cultural activity
State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky"
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine

HUMANISM AND FREEDOM IN THE MODERN UKRAINIAN MENTALITY

Relevance of the topic. *Philosophical understanding of the manifestations of freedom and humanism in the modern Ukrainian mentality involves a deep study of the spirituality of the Ukrainian people, national worldview, and national cultural values. The need to study freedom and humanism as characteristic features of Ukrainian spirituality is also determined by the growing interest in the manifestations of the mentality of the Ukrainian people in crisis, extreme social conditions. It is in the context of modern processes that it is important to study how freedom and humanism function in the collective imagination, to what extent they are internal guidelines for behavior, components of national self-identification. The purpose of the article is to analyze the essential characteristics and features of the manifestation of humanism and freedom in the modern national mentality.*

Research methods – general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analysis), as well as axiological and structural-functional approaches were used. **Research results.** *The identification of the essential characteristics of mentality as a philosophical concept allowed us to define it as a socio-cultural phenomenon, the most important component of mentality – value-cultural, which provides qualitative certainty. It is noted that one of the key features of the Ukrainian mentality is humanism and the desire for freedom – values that have become not only part of the national character, but also the basis of social development. The combination of humanism and freedom creates a special type of national worldview. This is traced not only in historical experience, but also in everyday life – in the attitude towards one's neighbor, in the traditions of hospitality, in the volunteer movement and self-organization during crisis situations. During the events that have been taking place in the country since 2014, the humanistic and freedom-loving features of the Ukrainian mentality are manifested with new force. It is concluded that humanism and freedom are mental traits of the Ukrainian people, which determine their national self-identification, cultural identity and strategies of social behavior in modern society.*

Key words: *mentality, Ukrainian mentality, national self-identification, freedom, humanism, values, culture, society.*